

Floris Meens

Historisch Erfgoed

Bataafse bondgenoten van Rome?

De relatie van het Nederlands Instituut te Rome met het Italiaanse fascisme

In dit artikel beschrijft Floris Meens de verhouding tussen het Nederlands Instituut te Rome en het fascisme, in het bijzonder tijdens de tentoonstelling *Mostra Augustea della Romanità* (1937-1938). Daarbij wordt duidelijk welke middelen de fascistie gebruikten om hun idealen kracht bij te zetten en hoe over dergelijk gebruik van bronnen gedacht werd door de Nederlandse afvaardiging in Rome.

Op 29 april 1933 werd in Rome het nieuwe gebouw van het Nederlands Instituut aan de Via Omero feestelijk geopend. De aanwezigheid van de Duce, Benito Mussolini, was geenszins opvallend; het instituut onderhield al geruime tijd nauwe banden met het fascistische regime. De periode tussen de beide Wereldoorlogen is, mede daardoor, veelal een grijze pagina gebleven in de historiografie van het instituut. In 2004, toen Koningin Beatrix ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan aanwezig was in Rome en het predicaat ‘Koninklijk’ toekende aan de organisatie, verscheen een fraaie overzichtsgeschiedenis van de hand van Hans Cools en Hans de Valk.¹ Ook deze laat echter een aantal lacunes bestaan in het onderzoek naar de relatie tussen het (K)NIR, zoals het instituut ook wel bekend staat, en de Italiaanse machthebbers in de jaren '20 en '30 van de twintigste eeuw. In dit artikel wordt eerst een kleine ontstaansgeschiedenis van het KNIR geschetst, alvorens stil te staan bij de verhouding van het instituut met het fascisme. Daarbij wordt ingegaan op de taken die het Nederlands Instituut gedurende deze periode in Italië vervulde, en worden de meningen van de toenmalige stafleden aangaande het fascisme onder de loep genomen. Als

1 H. Cools en H. de Valk, *Institutum Neerlandicum MCMIV-MMIV. Honderd jaar Nederlands Instituut te Rome* (Hilversum 2004).

casus hierbij fungeert de *Mostra Augustea della Romanità*, de tentoonstelling die de Italiaanse leiders in 1937-1938 organiseerden en die in de huidige wetenschappelijke literatuur wordt beschouwd als een schoolvoorbeeld van propagandistische cultuurpolitiek.² De analyse daarvan maakt enerzijds duidelijk welke middelen de fascistten inzetten om hun idealen kracht bij te zetten en laat anderzijds zien hoe een dergelijk gebruik van historische bronnen in die tijd door de Nederlandse afvaardiging in Rome werd aanschouwd, bejubeld danwel verafschouwd.

Het Nederlands Instituut te Rome: wetenschap en cultuur tussen Nederland en Italië

Na een nogal ingewikkelde bureaucratische voorgeschiedenis kwam het NIR in 1904, hoewel nog naamloos, tot stand. De beginjaren stonden in het teken van de hoofdtaak: de ontsluiting van Italiaanse bronnen, vaak met een katholieke achtergrond, die de Nederlandse geschiedschrijving konden verrijken. Het aantal medewerkers op het instituut was beperkt tot directeur Gisbert Brom (1864-1915), de archeoloog Hendrik Leopold (1877-1950) en de kunsthistoricus Johannes Orbaan (1874-1933), die beide echter geen vast salaris ontvingen, en tenslotte Antonius Hensen (1854-1932), die het directoraat van Brom overnam na diens overlijden. Van groot belang was in 1909 de komst van Godefridus Johannes Hoogewerff (1884-1963), die als wetenschappelijk assistent van Orbaan gegevens over Nederlandse kunstenaars en geleerden in Italiaanse archieven en bibliotheken moest inventariseren en ontsluiten. In feite was Hoogewerff vanaf de Eerste Wereldoorlog de belangrijkste figuur binnen de organisatie; hij nam immers het directoraat waar toen Hensen van 1917 tot 1919 niet van Nederland naar Italië kon reizen vanwege de gevechten. In 1923 werd Hoogewerff benoemd tot directeur, waarna hij direct een nieuwe organisatiestructuur afkondigde. Vanaf 1924 kregen de kunsthistorische en archeologische disciplines een officiële plek naast de bestaande historische afdeling.

Natuurlijk speelden Hoogewerffs eigen interesses een rol bij dit besluit. Hij had een voorliefde voor de kunstgeschiedenis, het vak waarin hij weliswaar niet was afgestudeerd, maar waarin hij in 1912 wel promoveerde bij

2 Verg. F. Scriba, *Augustus im Schwarzhemd? Die Mostra Augustea della Romanità in Rom 1937/38* (Frankfurt am Main 1995); R. Visser, 'Van Mazzini naar Mussolini: het 'derde Humanisme' en de fascistische cultus van de Romanità', *Theoretische geschiedenis* 25 (1998), 58-77.

Het Nederlands Instituut te Rome. Afkomstig van: <http://www.inghist.nl/retroboeken/knir/Voorzijde.jpg>.

de eerste hoogleraar in Nederland in dit vakgebied, Willem Vogelsang. De archeologie was hem ook niet onsympathiek, waardoor Hendrik Leopold al in 1922 in vast dienstverband kon treden. De nadruk op beide studierichtingen kwam tevens voort uit een tweetal vraagstukken waarmee Hoogewerff als directeur

werd geconfronteerd. Allereerst was het voor het relatief kleine Nederlandse Instituut niet altijd gemakkelijk zichzelf op de voorgrond te plaatsen in de internationale wetenschappelijke wereld in Rome. Andere instituten beschikten over meer geld en personeel, en bezaten daardoor meer mogelijkheden.³ Door het NIR een aangename thuishaven te laten zijn voor zijn vakgebied wist Hoogewerff de invloed ervan gaandeweg te vergroten. Het kunsthistorisch onderzoek en de talrijke publicaties die daaruit voortvloeiden, leidden ertoe dat de directeur een gerespecteerde onderzoeker werd, die zowel in Nederland als in Italië bekendheid genoot. Hij bouwde een sociaal netwerk op, dat hem hielp bij de uitvoering van zijn taken. Hetzelfde gold voor Leopold, die als archeoloog steeds meer aanzien kreeg.

De introductie van twee nieuwe vakgebieden kon tevens helpen bij het realiseren van een belangrijke doelstelling tijdens Hoogewerffs directoraat: een goede verstandhouding tussen Nederland en Italië. De medewerkers van het instituut ontplooiden een aantal initiatieven voor kunsthistorische - en archeologische exposities dat de relatie tussen de beide landen ten goede zou komen. Goede voorbeelden hiervan vormen de tentoonstellingen van oude Noord-Nederlandse schilderkunst, met onder meer schilderijen van Rembrandt en Vermeer die in het voorjaar van 1928 werden georganiseerd in de Galleria Borghese. Ook voorzag Hoogewerff de *Mostra di Roma nell'Ottocento* van een Nederlandse zaal. In de jaren 1920 en 1930 publiceerde hij tevens talloze artikelen over Nederlandse schilders in Italië en over de relatie tussen de Vlaamse schilderkunst en de Italiaanse renaissance.

Het streven van de medewerkers van het Nederlands Instituut naar een goede relatie met de Italiaanse staat komt ook tot uitdrukking in de

3 Cools en de Valk, *Institutum*, 38.

documenten over de opening van het nieuwe gebouw aan de Via Omero. Zo sprak Hoogewerff bij deze gelegenheid over de vriendschap tussen de Nederlanders en de Italianen: 'Wij Hollanders laten de traditie onzer vriendschap teruggaan tot de Batavieren: trouwe bondgenoten van Rome'.⁴ Het instituut, nu gevestigd in het neo-renaïssancistische gebouw van de Italiaanse architect Gino Cipriani, was in deze visie dé plek waar uitwisseling zou plaatsvinden tussen Nederland en Italië, zowel op wetenschappelijk als cultureel gebied. Door deze functie, telkens sterk benadrukt door Hoogewerff, werd het instituut erg afhankelijk van de Italiaanse context waarbinnen het fungeerde, niet in de laatste plaats de politieke.

Het fascisme en het Nederlands Instituut; afwijzing of instemming?

In eerste instantie vertegenwoordigden de fascistten, toen zij in 1922 aan de macht kwamen, vooral een anticultuur.⁵ De nadruk lag vooral op het failliet van de traditionele politiek en de ellende die deze op sociaal en economisch gebied had veroorzaakt. Mussolini trachtte zijn macht te consolideren en probeerde zijn tegenstanders tot stilzwijgen te dwingen. Toch begrepen de nieuwe machthebbers ook het belang van een sterk beleid op het gebied van wetenschap en cultuur. In 1925 organiseerde Mussolini in Bologna een congres waarin de rol van de intellectueel binnen het fascisme centraal stond. Giovanni Gentile, de eerste minister van onderwijs onder Mussolini, werd aangewezen om een manifest te drukken over het thema. Deze publicatie vormde in 1926 een inspiratie voor de oprichting van de *Reale Accademia d' Italia*, een prestigieuze organisatie, waarvan lidmaatschap - vanuit financieel oogpunt erg aantrekkelijk - enkel geschiedde op basis van een uitnodiging van het regime in ruil voor de inlevering van intellectuele en politieke onafhankelijkheid van de leden. De afstand tussen wetenschap en ideologie werd daarmee kleiner, wat ook gold voor de ruimte tussen ideologie en cultuur.⁶ Het belangrijkste kunstevenement van Italië, de Biennale van Venetië, dat vanaf 1895 plaatsvond, kreeg steeds vaker de kritiek dat de geestelijke

- 4 Toespraak van Hoogewerff ter gelegenheid van de opening van het nieuwe gebouw van het Nederlands Instituut te Rome (29 april 1933), Nationaal Archief, 2.14.25, A13-14.
- 5 C. van Bruggencate, 'Traditie versus modernisme. Beeldende kunst in fascistisch Italië', in: *Kunst, cultuur en politiek in Italië 1920-1940* (Groningen 1991) 51-67.
- 6 C. Fogu, *The historic imaginary: politics of history in fascist Italy* (Toronto 2003) 8-22.

G.J. Hoogewerff. Bron:
http://www.wereldexpat.nl/assets/expat/RomeNI_Hoogewerff.jpg.

- en politieke waarden van fascisme onvoldoende werden weerspiegeld. In 1931 kwam het tot de oprichting van de Quadriennale d' Arte Nazionale, de eerste nationale kunstexpositie in Italië, waar het fascisme duidelijker zijn stempel drukte.⁷

In cultureel en intellectueel opzicht werd de organisatiestructuur van de fascistische sterker; er ontstonden talloze organisaties en instituten, met elk hun eigen taken. Op het Nederlands Instituut werd nagedacht over de vraag hoe het zich diende op te stellen ten opzichte van de Italiaanse politiek. Met name Hoogewerff achtte het van groot belang zijn doelstelling om van het NIR een soort culturele ambassade te maken te realiseren in deze nieuwe omgeving. Dat kon door medewerking te verlenen aan een aantal projecten dat in handen was van de Italiaanse regering. Een eerste voorbeeld daarvan was de hulp die het NIR bood bij de vervaardiging van de *Enciclopedia Italiana di scienze, lettere ed arti*, een reeks waarvan het eerste deel in 1929 verscheen. Het project was in handen van Giovanni Gentile, die inmiddels bekendheid genoot als fascistisch wijsgeer. Hoogewerff zelf droeg bij aan het werk door de lemmata over de Nederlandse geleerden en kunstenaars te schrijven. Bovendien zorgde hij ervoor dat de Leidse hoogleraar Alexander Byvanck een lezing hield op het Istituto di Studi Romani, dat een bepalende rol speelde in de fascistische cultuurpolitiek.⁸ De archeoloog Leopold leidde op zijn beurt Nederlandse studenten rond bij opgravingen en bezocht tentoonstellingen die door de fascistische organisaties waren georganiseerd.

In retrospectief is soms betoogd dat de medewerkers van het NIR, en vooral Hoogewerff, een voorliefde koesterden voor het fascisme. In zijn herdenkingsrede naar aanleiding van het overlijden van Hoogewerff in 1961

- 7 J. M. Rombola-Huizeling, 'Fascisme, cultuur en architectuur in het Italië van de Twintiger jaren' *Kunst, cultuur en politiek in Italië 1920-1940* (Groningen 1991) 67-79.
- 8 M. Eickhoff, 'Meaningful silence? Alexander W. Byvanck and his attitude towards the archeology of fascist Rome', *Fragmenta*, 2 (2008) 251-259.
- 9 W.S. Heckscher, 'Im memoriam Godefridus Johannes Hoogewerff', 1884-1964: rede, uitgesproken ter rouwzitting van de senaat op 2 april 1963 (Utrecht 1963) 6.

schreef de Utrechtse hoogleraar W.S. Heckscher: ‘Vooral in het instituut in Rome kwam het enigszins dictatoriale in hem naar boven. Hoe anders had hij zo succesvol kunnen zijn?’⁹ Hans Cools en Hans de Valk stellen in hun overzichtswerk dat de politieke stroming Hoogewerff ‘niet onsympathiek’ was.¹⁰ Uitgebreid onderzoek naar de persoonlijke ideeën van Hoogewerff heeft reeds aangetoond dat diens vrij enthousiaste publieke houding ten aanzien van het fascisme als directeur van het instituut sterk verschilde van de terughoudende, soms zelfs afwijzende gedachten die spreken uit zijn persoonlijke notities.¹¹

Giovanni Gentile (rechts) samen met Benito Mussolini (links). Foto is ontleend aan: <http://www.storiain.net/arret/num13/scuo131.jpg>.

Waarschijnlijk is de geschiedschrijving omtrent Hoogewerffs houding ten aanzien van het fascistische Italië beïnvloed door zijn keuze om tijdens de Tweede Wereldoorlog niet terug te keren naar Nederland. In een brief aan de minister van Buitenlandse Zaken, Eelco Nicolaas van Kleffens, schreef de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Gerrit Bolkestein in 1943:

‘De directeur van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome, de heer Dr. Hoogewerff, is te Rome gebleven toen de oorlog uitbrak, en daar, voor zoover mij bekend, nog aanwezig. Ook de onder-directeur is nog in Italië. De secretaris, Dr. Vlekke, echter is in 1940 met de Nederlandsche legatie uit Rome naar Lissabon vertrokken, en is nu verbonden (tijdelijk) aan Harvard University (U.S.A.). Het personeel voor de hervatting der werkzaamheden van het Instituut is dus aanwezig. Echter zijn mij – weliswaar niet nader te controleren – geruchten over fascistische sympathieën van den directeur ter oore gekomen. De door Uwe Excellentie naar Italië te zenden Consul-Generaal zou dus, ten aanzien van het Instituut, moeten beginnen een onderzoek in te stellen naar de politieke gezindheid van Dr. Hoogewerff’¹²

De ‘geruchten’ waar Bolkestein naar verwees waren afkomstig van de

10 Cools en de Valk, *Institutum*, 30.

11 Verg. F.P.G.B.M. Meens, ‘Let op: het wordt hier Mexico’: Godefridus Johannes Hoogewerff en het fascistische Italië’, in: *Amore Romae* (2008) 5-38.

12 De minister van OKW aan de minister van BuZa, 11 november 1943, Nationaal Archief, 2.05.80, Inv.nr. 2529.

eveneens in de brief genoemde Bernard Vlekke, die van 1937 tot 1940 als medewerker verbonden was aan het instituut. Vlekke en Hoogewerff hadden direct een gecompliceerde relatie gehad, en de directeur was blij dat zijn assistent in de oorlog Rome verkoos te verlaten. Vlekke echter wenste na de oorlog zijn functie terug, maar zag zelf in dat dit tijdens Hoogewerffs directoraat onwaarschijnlijk was. Zijn kritiek op het functioneren van de leiding van het instituut leidde tot een officieel onderzoek, maar de uitkomst daarvan werkte enkel in zijn nadeel. Hoogewerff werd gezuiverd van alle blaam en behield zijn positie, terwijl Vlekke teleurgesteld afhaakte. Pieter Geyl, een gerespecteerd historicus, koos desalniettemin de kant van Vlekke:

‘Het ontslag van Vlekke lijkt me toe, gezien het feit dat de slechte verhouding met de Directeur van het Instituut ten dele toch zeker uit diens houding inzake de oorlog voortkwam, een onrecht te zijn geweest.’¹³ ‘Het naoorlogse onderzoek heeft de tweestrijd binnen het instituut onvoldoende kritisch belicht; veelal wordt betoogd dat Hoogewerff en Leopold, om welke reden dan ook, in zee gingen met het regime, terwijl Vlekke zich afkeurend opstelde.’¹⁴

Enkele gebeurtenissen tussen 1937 en 1943 vormen echter aanleiding voor een genuanceerder beeld.

De Mostra Augustea della Romanità en het instituut

Wie Rome redelijk kent, en de beroemde monumenten reeds gezien heeft, moet beslist een bezoek brengen aan het ‘Museo della Civiltà Romana’, in EUR, de wijk in het zuiden van Rome, die Mussolini liet aanleggen met het oog op de Wereldtentoonstelling van 1942. Dat het museum nu weinig bezoekers trekt wekt geen verbazing: de ligging is niet optimaal, en de tentoonstelling, die voornamelijk bestaat uit replica’s, voldoet misschien niet aan de eisen van deze tijd. Toch is de collectie vanuit cultuurhistorisch oogpunt bijzonder. Het museum combineert het materiaal dat deel uitmaakte van de *Mostra Archeologica*, de tentoonstelling die in 1911 werd georganiseerd door de archeoloog Rodolfo Lanciani en de Mostra Augustea della Romanità, onder leiding van Giulio Quirino Giglioli.

13 P. Geyl aan het ministerie van OKW, 28 augustus 1946, Nationaal Archief, OKW, pers.dos. 72).

14 Idem. Vergelijk Cools en de Valk, *Institutum*, 75.

In de eerste jaren na de Eerste Wereldoorlog was de fascistische propaganda vooral gebaseerd geweest op de miskenning van Italië door de grootmachten in Versailles (1919). Dit was echter geen succes, omdat de Italiaanse bevolking vreesde voor een nieuwe grote oorlog tegen Engeland en Frankrijk. Vanaf 1935 veranderde de toonzetting van de propaganda; de nadruk lag nu op de beschavende missie van Italië, met een duidelijke verwijzing naar de universele nalatenschap van de Romanità. Net als 2000 jaar tevoren zou Italië weer aan het hoofd staan van een imperium waarbinnen de hoogstaande moraal van de antieke Romeinse beschaving zou gelden.¹⁵ Rome stond daarbij symbool voor dit grootse, keizerlijke verleden en werd door de fascistten omgetoverd tot de plaats die de imposante gedachten van hun ideologie zou verbeelden.

Op 23 september 1937, precies tweeduizend jaar na de geboorte van keizer Augustus, werd de *Mostra Augustea della Romanità* geopend. Bij de ingang hing een grote afbeelding met een citaat van Mussolini, die de expositie opende: *'Italiani, fate che le glorie del passato siano superate dalle glorie dell'avvenire'* (vert.: 'Italianen: zorg ervoor dat de glorie van het verleden zal worden overtroffen door de glorie van de toekomst'). De tentoonstelling toonde archeologische vondsten (met name uit de tijd van Augustus), grote makettes, replica's van stukken die de organisatie niet had weten te bemachtigen, aangevuld met citaten van beroemde dichters uit de oudheid, en afgewisseld met afbeeldingen en teksten van Mussolini. De nadruk lag vooral op de dubbele parallel: het fascistische heden werd gespiegeld aan het Romeinse verleden, Mussolini aan Augustus.

De tentoonstelling werd door duizenden mensen bezocht, onder wie ook alle medewerkers van het Nederlands Instituut. Binnen de Nederlandse regering bestond de behoefte om een gedeelte van de Mostra naar Nederland te halen, en de stafleden van het NIR waren zelf ook nieuwsgierig het gespreksonderwerp van de dag met eigen ogen te aanschouwen - Hoogwerff gaf zelfs aan er een heel weekend voor te reserveren.¹⁶ Vooral Leopold liet zich publiekelijk positief uit over de tentoonstelling; hij prees de organisatie voor het 'voortreffelijke propagandawerk voor de oudheid: in onze tijd een merkwaardig en hoog te waarderen optreden.'¹⁷ Hij reduceerde bovendien

15 R. Visser, 'Van Mazzini naar Mussolini: het 'derde Humanisme' en de fascistische cultus van de Romanità', *Theoretische geschiedenis* (1998) 58-77.

16 Eickhoff, 'Meaningful silence?', 260.

17 H.M.R. Leopold, 'De Mostra Augustea della Romanità', *Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome* (1938) 13-14.

De ingang van de tentoonstelling, afbeelding (mostra augustea della romanita) is ontleend aan: http://www.museociviltaromana.it/var/museicivici/storage/images/musei/museo_della_civilta_romana

de invloed van het fascisme door – overigens terecht – te stellen dat al in 1908 een initiatief werd genomen tot een dergelijke manifestatie, waaruit hij, toch ietwat kort door de bocht, concludeerde dat de Augustusviering in 1937-38 enkel een uitgebreider vervolg was van de *Mostra Archeologica* uit 1911. Vlekke analyseerde de tentoonstelling anders; ook hij prees de collectie, maar hij benoemde tevens de doelen van de fascistten.¹⁸ Dat hij de enige was die de expositie bestempelde als fascistische propaganda betekent evenwel niet dat de andere medewerkers het fascisme steunden, noch dat hijzelf geheel negatief ten opzichte van de Italiaanse machthebbers stond.

In de loop van de jaren 1920-1930 prezen zowel Leopold als Hoogewerff het fascisme in de krantenartikelen, die zij als correspondent in Rome schreven. Zij zagen mogelijkheden die deze nieuwe stroming Italië zou kunnen bieden. Gaandeweg de jaren '30 echter werd hun toonzetting negatiever en wezen zij op de gevaren die de beweging met zich meebracht.¹⁹ Hun oordeel over de *Mostra Augustea* wijkt daarvan af, maar lijkt vooral een gevolg te zijn geweest van de positieve gevolgen die zij hierin zagen voor de archeologie. Vlekke twijfelde op zijn beurt over de manifestatie, maar liet zich elders in 1937 veel positiever uit over het fascisme dan zijn collega's.²⁰ Pas in 1939, toen de Tweede Wereldoorlog al was begonnen, kwam er een felle

18 Zie o.a. B. Vlekke, 'Keizer Augustus herdacht. De bedoelingen van de 'Mostra Augustea' te Rome', *Limburger Koerier* (7 oktober 1937).

19 Verg. Meens, "Let op: het wordt hier Mexico".

20 O.a. B. Vlekke, 'Het tiende jaar der verzoening', in: *Limburger Koerier* (10 februari 1938); B. Vlekke, 'De organisatie van een imperium', in: *Limburger Koerier* (2 en 3 maart 1938).

veroordeling van zijn kant. Toch sluiten de openbare uitlatingen van alle stafleden aan bij het algemene patroon dat waarneembaar is in de houding van Nederland ten opzichte van het Italiaanse fascisme. In eerste instantie was er sprake van gematigd enthousiasme, dat later plaatsmaakte voor een (scherpe) veroordeling. Dat Vlekke hierin het laatste was wekt geen verbazing; hij schreef voor twee katholieke dagbladen, die langer vasthielden aan hun optimistische kijk.²¹ Opmerkelijk is natuurlijk wel dat hij Hoogewerff en Leopold betichtte van een voorkeur voor het fascisme, terwijl de kijk van de drie mannen kennelijk niet wezenlijk verschilde.

Vlekke nam meer afstand van de *Mostra Augustea della Romanità* dan zijn collega's, maar dat had wellicht meer te maken met hun voorliefde voor de archeologie dan voor het fascisme. Hoogewerff en Leopold zagen in de tentoonstelling vooral een manier het voor hen zo wezenlijke vakgebied op de kaart te zetten. Zij waren onder de indruk van de collectie, en reduceerden in hun opiniestukken de propagandistische achtergrond zo veel mogelijk; als er al sprake was van propaganda, dan was het voor de oudheid. Vlekke had andere interesses, waardoor de tentoonstelling voor hem wellicht minder interessant was. Hij veroordeelde deze als het misbruiken van de geschiedenis voor politieke doelen. Elders was hij echter positiever dan zijn collega's en verzette hij zich niet tegen de fascistische projecten waaraan het Nederlands Instituut af en toe meewerkte. Kennelijk zag ook hij het belang van een goede verstandhouding met de Italiaanse regering en was het Nederlands Instituut te Rome ook in zijn visie een culturele ambassade, waar Nederlanders en Italianen samenwerkten. Het conflict tussen hem en Hoogewerff was dan ook meer persoonlijk van aard dan dat het te maken had met een verschil in politieke inzichten. De beoordeling van het fascisme door het Nederlands Instituut was evenwel niet eenduidig. Enerzijds uitten alle stafleden hun vrees voor deze politieke stroming, anderzijds was er de bereidwilligheid mee te werken aan projecten die het instituut en de daar aanwezige studiegebieden op de kaart zouden zetten.

21 F. van Vree, "In het land van Mussolini". De Nederlandse pers en fascistisch Italië, in: *Incontri* 6 (1991), 3-26.